

TAŞKENT ŞEHİRİ ÖRNEĞİNDE ÖZBEKİSTAN'DAKİ MEZAR TAŞLARI ve MİLLİ KİMLİĞE YANSIMALARI

Özet: Tarihî süreç içerisinde Türk toplulukları arasında inanılan dinler çerçevesinde çeşitli mezar kültürleri ve defin merasimleri ortaya çıkmıştır. Bu mezar kültürleri ve defin merasimleri yeni dinin prensipleriyle uyumlu hâle getirilerek pratikte yaşamaya devam etmiştir. Eski Türklerdeki mezar kültürünün günümüze olan yansımaları hâlihazırda Türk coğrafyasının genelinde görülmektedir. Anıt-mezar düşüncesinin İslami inançlarla bağdaşmamasına rağmen, İslamiyet'e geçişten sonra da anıt mezarlar yapılmaya devam edilmiştir.

Türkistan'daki kurganların yerini İslamiyet'le birlikte türbeler almıştır.

Mezar taşları ve mezarlıklarımız, geçmişimizle kurduğumuz köprünün en önemli ayaklarından birini meydana getirir ve vazgeçilmez kültürel miraslardandır. Aslında İslamiyet'te mezara taş kitabe ve ayaktaşı dikme ananesi yoktur. İnsanı ölümünden sonra anıtlıştıran somut taş simgeler ve yapılar meydana getirme düşüncesi İslamiyet öncesi Türklerin hayat tarzında mevcut olan 'Ata Kültü'nden ve Gök Tanrı inancından gelmektedir. Sovyet modeli komünist sistem bireysel değerleri “anonimity”e dönüştürme, milli kimlikleri silme konusunda yoğun bir çaba harcamasına rağmen bunda başarılı olamadığı fakat yaralar açıldığı edebi eserlerde, siyasi söylem ve tutumlarda kısacası hayatın her alanında görüldüğü gibi mezar taşlarında da görülmektedir.

Anahtar kelimeler: İdeoloji, kimlik, mezar taşları, Özbekistan

Abstract: Various mausoleum and burial ceremony has been appeared among Turkish community during historical times. Those cults were adjusted with new religion and kept alive. The reflection of Mausoleum cults of old Turkish habits could be seen in modern life of present time in general for Turkish nations. Although the idea of Mausoleum is not in

agreement with Islamic belief, the build of mausoleum were carried out after accepting İslam among Turks. Tombs of Turkmenistan were replaced with Turbeh after accepting Islam.

Stone of Tomb or grave is one of the most important bridges with the past of one nation culture and indispensable cultural heritage. In fact, in Islam, there is no habit to have stone for graves, inscribed stone panel, and stone for the end of grave. Stone monuments after death in order to remember people were habit of Turks before Islam. These habits were part of “Ata Cult” and “Sky God” of Turks. Communist system of Soviet pay so much effort to erase national identity and convert individual belief to “anonimity” . They could not entirely succeed however nation had so much damage done. These damage could be seen in all aspect of life as literary art, political speech and tomb stones.

Key words: Ideology, identity, tomb stone, Uzbekistan

Giriş: İnsanlar ölümle ilgili kendilerine göre bir inanç sistemi oluşturmuştur. Türkler ölüm konusunu “Tengricilik” inancına göre açıklamaya çalışmışlardır. Orhun Yazıtları’nda Kül Tigin Abidesi’nin kuzey cephesinde yer alan; “Öd tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümüş.” (Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş.” (Ergin 1980:30) şeklindeki ifade de bu anlayış açık bir şekilde görülmektedir. Ölüm, ruh veya canın ifadesi olan “tın”ın bedenden çıkmasıdır. Türkler çok eski tarihlerde öldükten sonra insan ruhunun kuş, böcek suretinde tenasüh ettiğine inanmışlar ve bu sebeple “kergek bolmak”, “uçubarmak”, “ardılmak” tabirlerini kullanmışlardır. İslami dönemde de batı Türkleri “şunkarboldi” (şahin oldu) tabirini kullanmaya devam etmiştir (Tuna 1957: 131- 148). Dede Korkut hikâyelerinde de annenin ruhunun bir güvercin olarak (Deli Dumrul hikâyesinde) çıktığını görmekteyiz (Boratav 1999: 28).

Eski Türk topluluklarında öteki dünyada hayatın devam edeceği düşüncesine bağlı olarak ölen şahsın kabrine ölünün lüzumlu elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları ve atları da gömülürdü

(Roux 2001:64). Çok yaygın olmamakla birlikte bazı Türk topluluklarında cesedin ulu bir dağın zirve veya eteğinde ya da kutlu bir ormanın içinde teşhir veya terk edildiği durumlar da görülmektedir (Roux 1999).

Eski Türklerde mezar için, “kurgan” veya hâlihazırda Özbeklerin de kullandığı “gor” tabiri kullanılmaktadır. Mezarlıklar daha çok kutsal sayılan yerlere, bir dağ tepesine, bir ormanlığa, nehir yatağına veya kenarına yapılmıştır. Bazı hükümdar mezarları hariç, mezarlar saklanmaz hatta kaybolmaması için üzerine tümsek, tümülüs yapılırdı. Balbal ve dikitlerin kullanımının da bu dönemden sonra ortaya çıktığı düşünülmektedir. Böylece bir mezar alanı geleneği ortaya çıkmıştır. Ölen kimsenin toplum içindeki yerine göre, mezarının şekli değişmiştir. Örneğin ileri gelenlerin mezarlarının bir ev gibi yapılmasına karşın diğer insanların mezarları daha basittir (Roux 1999). Eski Türklerdeki mezar kültürünün günümüze olan yansımaları hâlihazırda Türk coğrafyasının genelinde görülmektedir. Anıt-mezar düşüncesinin İslami inançlarla bağdaşmamasına rağmen, İslamiyet’e geçişten sonra da anıt mezarlar yapılmaya devam edilmiştir. Tarihî süreç içerisinde Türk toplulukları arasında inanılan dinler çerçevesinde çeşitli mezar kültürleri ve defin merasimleri ortaya çıkmıştır. Bu mezar kültürleri ve defin merasimleri yeni dinin prensipleriyle uyumlu hâle getirilerek pratikte yaşamaya devam etmiştir. Türkistan’daki kurganların yerini İslamiyet’le birlikte türbeler almış ve genellikle yeni gömüt alanları olarak cami bahçeleri seçilerek Anadolu ve Balkan coğrafyasına kadar yayılmıştır.

Mezar Taşları: Mezar taşları ve mezarlıklarımız, geçmişimizle kurduğumuz köprünün en önemli ayaklarından birini meydana getirir ve vazgeçilmez kültürel miraslardandır.

Mezar taşları, mezarın baş ve ayak tarafında bulunur ve "şahide" adını alır. Baş taraftakine "baş taşı", ayak tarafındakine "ayak taşı" adı verilir. Bazen baş taşı tek başına olabildiği gibi, ikisi beraber de bulunabilir. Aslında İslamiyet’te mezara dikkat çekici büyüklükte ve şekilde, resimli, yazılı taş kitabe dikme ananesi yoktur (Davudoğlu 1993: 493). İnsanı ölümünden

sonra anıtlılaştırılan somut taş simgeler ve yapılar meydana getirme düşüncesini İslamiyet öncesi Türklerin hayat tarzında mevcut olan 'Ata Kültü"nden ve Gök Tanrı inancından gelmektedir.

Mezarda yatan kişinin sosyal hayattaki konumu, ekonomik durumuna göre mezar taşları yalnız olduğu gibi çok süslü de olabilmektedir. Mezarların biçimleri, taşları üzerinde bulunan yazılar ve sembolik işaretler mezarda yatan kişi hakkında çeşitli bilgiler edinmede yardımcı olabilir. Geçmişe ait mezar taşlarından kabirde yatan kişinin kadın mı erkek mi, çocuk mu yetişkin mi olduğu anlaşılabilirken günümüzdeki mezar taşlarından isim yazılmamışsa cinsiyeti anlamak mümkün değildir (4).

Mezar taşları üzerine kabartma veya oyma olarak işlenmiş motif ve şekillerin sembolik anlamları vardır. Sembolik ifadelerin çokluğu hayatı anlama ve yorumlama hususundaki zenginliğin mezar taşına yansımasıdır (Yongacı 2008: 2). Mezar taşlarında geçmişte ve günümüzde meslekî semboller, dinî semboller, sembolik şekil ve motifler (ağaç, meyve, geometrik biçimler (5)) yer almaktadır. Kimi zaman mezarda yatana duyulan sevgi; mezar taşlarına yazılan, coşkun lirizmle terennüm edilen şiir ve dua dolu sözlerle dile getirilir.

Özbekistan'daki Mezar Taşları: Türkler tarihin en eski dönemlerinden bu yana atalarına duydukları saygı dolayısıyla mezarlıklara ayrı bir önem vermiştir (Roux 1999:188). İnsan hayatının son menzili olan mezarlık, kişileri derinden etkileyen ve ibret veren bir makamdır. Bundan dolayıdır ki, geride kalanlar mezarlara gereken önemi vermeye, bakımını en iyi şekilde sağlamaya gayret eder.

Özbeklerde ölüm ile ilgili inanç ve uygulamalar, doğal olarak, değişen ideolojilerden etkilenmiş, ancak bir takım noktalarda, gelenekleri devam ettirmiştir. Ölüm ve onun etrafında gelişen olaylara bakıldığında, örtük işlevi ve arka planında olayın bir cenaze töreni olmaktan öte, toplumsal dayanışma ve dinamizmin merkezi olduğu görülür. "Ölü aşı " diye tabir edilen yemek sunulması meselesi de bu törenlerin sosyal bir organizasyon olduğunun somut bir

örneğidir. Mezar üzerine bir abide dikmek ise, ölenin yakınlarının veya çoluk çocuğunun borcu olarak kabul edilmektedir. Ancak bu abide “ölü aşına” kadar, yani bir yıl geçmeden yapılmalıdır. Abidenin yıl geçinceye kadar yapılmaması durumunda, aileye tekrar ölüm veya kötülük gelebileceği inancı vardır. Defin ve taziye gelenekleri geçmişten günümüze kadar diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Özbeklerde de varlığını korumuştur. Ancak mezarlıklar daha doğrusu mezar taşları ile ilgili uygulamalar için aynı tezi savunmak mümkün değildir. İslamiyet öncesi Türklerin hayat tarzında mevcut olan 'Ata Kültü" ve Gök Tanrı inancına ait izlerin yanında yetmiş yıllık Sovyet ideolojisinin mezar taşlarında etkisini somut olarak görmek mümkündür.

Özbekistan’da şehir mezarlıklarının etrafı kalın duvarlarla çevrilidir. Aşağıda Taşkent şehrinde yer alan “Çağatay Mezarlığı”nın dış cephesi görülmektedir. Duvarlarda Sovyet döneminde de sıkça kullanılan yıldız içerisinde pamuk motifleri yer almaktadır.

Resim 1: Çağatay mezarlığı

Sovyetler Birliği döneminde Ruslar, sosyal dönüşüm projelerini hayata geçirmiştir. Bu dönemde bir kısım kültür öğeleri tamamen silinmiş bir kısmını ise dönüştürülerek konuya ideolojik bir bağlam getirilmiştir. Özbekistan’ın toplumsal dönüşümü projesinin kültürel

değişim ayağında, özellikle mezarlıklar önemli bir işlev yüklenmiştir. Gerek ideolojik gerekse kültürel bakımdan mezar taşlarının böylesi bir dönüşüm ve değişim sürecinde gelişen olaylarla etkileşimin nasıl olduğu üzerine Resim 2 ve 3 bize gereken bilgiyi verecektir. Resim 2’de kare bir taşın üzerine dikdörtgen bir taş, bunun üzerinde de mevtanın büstü yer almakta. Dikdörtgen taşta Özbek Türkçesi ve Rusça ile “Özbek halkının sadık evladı – 14 Mart Sosyalist Emek Kahramanı” yazılmıştır. Resim 3’te ise üst üste konmuş kitap şeklinde iki taş ve bir büst yer almakta. Altta taşta Özbek Türkçesi ile “Özbekistan Halk Yazarı” ibaresi yazılmıştır.

Resim 2: Hamrakul Tursunkulov (1892-1966) Resim 3: Abdulla Kahhar’a (1907-1968) ait mezar taşları

Millî kimlik anlayışının en belirgin unsurlarından biri de kültürdür. Kültür ile millî kimlik arasında direkt bir ilişki olduğu kadar millet /millî devlet oluşumunda da kültürel etkinlikler önemli rol oynarlar. Kültürden yararlanarak tarihe göndermeler yapmak ve millî kimlik arayışında bu değerlerden yararlanmak resmî ideolojilerin vazgeçilmez araçlarındandır. 1900’lü yılların başlarında temelleri atılan “Türkistan Ulus Devlet” modeli Ekim İhtilali sonrasında Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştürüldüğünde kimliğinin bu ideoloji çerçevesinde şekillendirileceği açıkça belirlenmiştir. Yeni kimliğini “sosyalist kültür’e

dayandırmak isteyen Sovyet ideolojisi “kendisine ait” kültür unsurlarını da tanımlamak durumundadır. Çarlık egemenliğinde ve önceki dönemlerde sıradan bir Türkistanlı kendi kültürel tanımlamasını, yüzyıllar boyunca dil ve din temeline dayandıran bir bilinçle oluşturmuştur. Eğitimin gelişip gelişmediğinden bağımsız olarak, böylesi bir bilinç Türkistanlılarda yer etmiştir. Fakat dış etmenler sonucunda dinin ve pratiklerinin yasaklanması yeni bir kültür ve yaşam biçimine geçiş için uygulanan tazyiklerin yansımaları hayatın her alanında olduğu gibi mezar taşlarında da (Resim 4 / 5) bariz bir şekilde görülmektedir.

Resim 4: Yusupov Usman Yusupoviç (1905-1960) Resim 5: SCBB Halk Artisti Akademik Yunus Recebi (1907-1976)

Kültürel olguların ve süreçlerin ideolojik yaklaşımlarla zaman zaman bütünleştiği bilinmektedir. Bu süreçte bir kültür ögesi olarak mezar taşlarının siyasal-ideolojik çıkarsamaların aracı olabileceği ortaya çıkmıştır. Resim 6 ve 7’de yer alan yetmişli yıllara ait mezar taşlarında bir yandan İslamî kimlik içerisinde yer almayan fotoğraf eklenmişken diğer taraftan eski Türk mezar taşlarında kişilerin mesleklerini gösteren biçime karşılık Resim 6’daki taşta sol köşede yer alan boydan boya film şeridi ve yazı ile eski ve yeni ideolojinin iç

içe geçmişliğinin yanında; Resim 7’de İslami dönemden beri mezar taşlarında var olagelen çiçek motifleri görülmektedir.

Resim 6: Rahim Pirmuhammedov (1897- 1972) Resim 7: Gayreti’ye (1902-1975) ait mezar taşları

Milliyetçilik rüzgârlarının estiği ve Sovyetlerin dağılma sürecinin başladığı 80’lerde değişimin mezar taşlarına da yansıdığını görüyoruz. Resim 8 ve 9’da dikdörtgen taşın sol üst köşesinde İslamiyet’in ve Türklüğün sembolü olan hilal şeklinin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır.

Resim 8: Abdulkahhar Dadaboev (1901- 1980) Resim 9: Şaamirzabekoğlu Tursunbek'e (1924-1989)ait mezar taşları

Hızla esen değişim rüzgârları bazı mezar taşlarına kabir ziyaretinin önemini ve bu ziyaret sırasında dua okunması gerektiğini yazdıracak seviyeye gelmiştir. Resim 10'da; “Geliriz kabre ziyaret etmeye her an / Okuruz ruhunuza Kur'an” ibaresi dikkat çekicidir. Ayrıca soyadlarında yer alan “-ov/ oviç” şeklinde Rusça eklerin atılarak tamamen Türkçe ve Ekim İhtilali öncesinde tüm Türk dünyasında kullanılan “oğlu” kelimesinin tercih edildiğini “Abdulahak Abdulhaliloğlı” örneği ile ortaya koyabiliriz. Benzer bir durum Resim 11'deki mezar taşında da görölmektedir. Askad Muhtar'a ait bu taş oldukça sade; isim, doğum, ölüm tarihleri ve mezarda yatan kişinin mesleğine “yazar” ibaresi kullanılarak yer verilmiştir.

Resim 10: Abdulhak Abduhalilov (1921-1983) Resim 11: Askad Muhtar'a (1920-1992) ait mezar taşları

1991 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonraki aşamada hem Türk hem de İslam kimliğine sahip çıkan Özbeklerin mezar taşlarında hem hilal resimlerine hem de “Allah rahmet eylesin” yazılarına sıkça rastlamaktayız. Ayrıca bu dönemde dikilen mezar taşları Türk-İslam sanatında yer alan nakışlarla bezetilmiştir. Rusların büyük bir çoğunluğunun bölgeyi terk etmesi ve Özbeklerin “kendi kültürüne dönüş” politikaları çerçevesinde hayatın tüm evrelerinde tamamen bir değişim söz konusu değilse bile genel anlamda kendi kimliğine dönüşün bir göstergesi olarak Resim 12 ve 13’Te görüldüğü üzere kimlik kartlarında yer almaya devam eden Rusça “-ov/ oviç; ova ” takıları mezarlıklarda daha açık bir ifadeyle mezar taşlarında atılmıştır.

Resim 12: Abduhafiz Coraogli (1931-2007) Resim 13: Bübinisa Kasimova'a (1917-2003)ait mezar taşları

SONUÇ: Sosyolojik anlamda kimlik, bir ferдин benlik duygusu veya kendini bilmenin bir yansımasıdır. Kimlik, kişiye ve topluma nitelik kazandıran, ne olduğunu belirleyen ve öteki konumundan ayıran bir karakter yapısıdır. Sovyet modeli komünist sistem bireysel değerleri “anonimity”ye dönüştürme, milli kimlikleri silme konusunda yoğun bir çaba harcamasına rağmen bunda tam anlamıyla başarılı olamadığı edebî eserlerde, siyasî söylem ve tutumlarda kısacası hayatın her alanında görüldüğü gibi mezar taşlarında da görülmektedir. Bu çalışma göstermiştir ki henüz bağımsızlığın ilan edilmediği seksenli yıllarda Özbekistan’ın Taşkent şehri örneğinde yer alan mezar taşlarında İslam, Türk kimliğinin ilanı söz konusudur. Şurası da bir gerçek ki bağımsızlık sonrası özellikle doksanlı yıllara ait mezar taşlarının bir kısmında da komünist ideolojinin yansımalarının devam ettiği de tespit edilmiştir.

Uzun süre Çarlık Rusyası ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği egemenliğinde kalmış Özbekler 1991 yılında bağımsız bir devlet olduklarını ilan ettikten sonra yeni bir milli kimlik politikası oluşturma yoluna gitmişlerdir. Ancak çeşitli uygulamaların ve örneklerin kafalarda soru işareti bırakmasının arka planında öncelikle “Sovyet ulusal kimlik politikası”nı hatta Çarlık Rusyasının bu konudaki politikalarının sonuçları yatmaktadır.

Rusların çok milletli, çok dilli ve çok dinli bir görünüm için yaptıkları düzenlemeler aslında tek tip insan yaratma evresinin başlangıcını oluşturmaktadır. Çok dillilik ve çok milletlilik politikası tek bir milleti en azından Rus istilasının son dönemlerinde idari olarak iki hanlık, bir emirliğe bölünmüş özünde yazı dili, dini ve üst kimliği bir insanları ciddi anlamda parçalamıştır. Ayrıca “Sovyet” insanı modeli şeklinde belirlenmiş resmî politikaların sonucunda Türk kimliğinde yaralar açılmıştır. 1980 yılının sonlarından itibaren milli kimliği ayağa kaldırma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda, resmi dilin Özbekçe olarak ilan edilmesi, millî marş, millî bayrak ve millî paranın kabulü gibi gelişmeler kültürel mirası canlandırmanın yollarındandır.

Kültürel miras, milletlerin hafızasıdır. Hafızalarını kaybeden milletler; şahsiyetlerini, geçmişle bağlarını, kısacası kimliklerini kaybederler. Mezar taşları ve mezarlıklar, geçmişle kurulan köprünün en önemli ayaklarından birini meydana getirir ve vazgeçilmez kültür miraslarındandır

Bu çalışma göstermiştir ki Sovyet dönemi ve sonrasında mezar taşlarına ölen kişilerin adı, soyadı, doğum ve ölüm tarihleri yanında zaman zaman çeşitli şiirler, özdeyişler yazılmış, motifler işlenmiştir. Hatta fotoğraflar yapıştırılmış, büstler kondurulmuştur. Seksenli yıllardan itibaren İslamî ananeye uygun şekilde mezar taşlarında "ruhuna fatiha" veya “Allah rahmet eylesin” gibi ibareler yer almaya başlamıştır. Soy isimler yazılırken bağımsızlık sonrasında resmîyette Rusça takılar devam ettiği halde taşlarda “...oğlu” şeklinde ya da takısız ad-soyad yazımına gidilmiştir.

Dipnotlar:

1 Roux, Jean Paul. (Çev. Aykut Kazancıgil), Altay Türklerinde Ölüm. İstanbul: Kabala Yayınevi, 1999.

² İbn Fazlan, İbn-i Batuta, Plano Carpini Oğuzlar'ın mezarını bir eve benzetmiştir. Bak: A.

Karamürsel, Eski Türkler'de Defin Törenleri, 1990, C. 13, S. 77.

3 Hadis-i şeriflerde kabirler üzerine konan taşlara gelişigüzel yazı yazılmasının yasaklanması (İbn Mâce, Cenâiz, 43; Tirmizi, Cenaiz, 57) sebebiyle İslâm hukukçuları, mezar taşlarına âyet yazmanın, yere düşüp çiğnenmesi ihtimali bulunması yüzünden caiz olmadığını söylemişlerdir (İbn Abidin, Reddül-Muhtar, Terc. A. Davudoğlu, İstanbul 1983, III, 493)- Hz. Muhammed oğlu İbrahim ve Medine'de vefat eden ilk muhacir olan Osman b. Maz'un'un kabri başına, kabrin tanınması için bir taş koymuştu. İslâm âlimleri, Hz. Peygamber'in bu davranışını esas alarak mezara bir taş konabileceğini ve bu taşta yalnızca isim ve ölüm tarihinin yazılmasının yeterli olacağını belirtmişlerdir (Sünen-i Tirmizi, Terc. O. Zeki Mollamehmedoğlu, II, 236)-

4 Kadın mezar taşları çiçeklerle süslüdür. Ayrıca mezar taşlarında takı olarak kullanılan gerdanlıklar ve kolyeleri sembolize eden şekiller de bulunur. Erkek mezar taşları ise, başlıklarından tanınır.

5 Mezar taşlarında en yaygın kullanılan ağaç sembollerinden biri "Hayat ağacı" motifidir. Bu motif, Türkistan kökenli bir motif olup, bolluk ve bereketin simgesidir. "Meyveli ağaç" ise, insan-ı kâmilî temsil etmektedir. Hayat ağacı ve dalındaki kuş figürleri ölünün kendisini temsil etmekte ve onun Allah katına yükselmesini sembolize etmektedir. Servi ağacı da mezar taşlarında en çok rastlanan motiflerdendir. Servi, birliği sembolize eder. Bak: Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 84-87.

"Meyve" motifi ölümsüzlük sembolüdür. Müslüman için hayatın meyvesi cennettir Bu sebeple meyve, sembol olarak Allah'a dönüşü ifade eder. Taşlar üzerinde sıkça görülen "geometrik biçimler" in kökü de Türkistan'a ve inanç olarak Taoizm'e bağlanır. Eşkenar dörtgen, altıgen, kare ve dairevi sonsuzun, kâinatın sembolleridir iç içe geçmiş çok kenarlı geometrik biçimler her dönemde sevilerek kullanılmış olmasına rağmen Anadolu' da daha çok Selçuklular Devri' nde kullanılmıştır. 12. yüzyıldan itibaren çokça kullanılan "Lale" motifi ise, vahdet-i vücudu yani Allah'ı sembolize etmektedir. "Sümbül" motifi, Halvetiliğin ve Sümbüllüye tarikatının sembolü olarak kullanılmıştır. "Yasemin çiçeği", Hz. Fatıma'nın sembolüdür. Daha geniş bilgi için bak: Ali Rıza Özcan "Kaybolan Medeniyetimiz Uygulamalı Türk İslam Sanatları Kütüphanesi.

KAYNAKÇA

- Bartholt, W . *Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi*. Çev: Abdulkadir İnan. Ankara: Belleten, XI/43, 1947.
- Boratav, N. Pertev. *Yüz Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1999.
- Çıblak, Nilgün. “Anadolu’da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler”. *Türk Kültürü* 474 (XL): 2002.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun . *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Ocak Yayınları, 1997.
- Kaya, Doğan “Türk Halk Şiirinde Ölüm Sonrası Dilekler”. *Millî Folklor* 21 (Bahar 1994).
- Kocasavaş, Y . *Eski Türkler’de Yas ve Ölü Gömme Adetleri*. Türkler Ansiklopedisi, C.3 Ankara: Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, 2002.
- Kuban, Doğan. *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*. İstanbul: İTÜ Yayınları, 1965.
- Laszlo, Rasonyi. *Tarihte Türklük*. Çev: Hamit Zübeyr Koşay, Nurer Uğurlu, Türkan Andaç. Ankara: Örgün Yayınları, 2007.
- Ögel, Bahaddin. *Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: TTK Yayınları, 1962.
- Roux, Jean-Paul. *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: kabalcı Yayınevi,2001.
- Tuncer, O. Cezmi. *Anadolu Kümbetleri I (Selçuklu Dönemi)*. Ankara: Güven Matbaası, 1986.
- Tuna, O. Nedim. *Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "Kergek bol-"*

Deyiminin İzahı. VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, Ankara:

T.T.K.Yayınları, 1957.

Yongacı, Turgut. (2008)“Türklerin Eski Yas Adetleri.” 2008 (17 Eylül 2010)

<<http://www.xing.com>>